

Judarnas plats i Göteborg

BOKRECESSION • BOOK REVIEW

DOI: <https://doi.org/10.30752/nj.142837>

Plats i staden: Göteborgs judiska artonhundratal, red. Pia Lundqvist. Bokförlaget Korpen, 2023. 434 sidor.

I början av 1800-talet var Göteborg en småstad med en befolkning på runt 17 000 invånare. I takt med moderniseringsprocessen växte emellertid staden och vid sekelskiftet 1900 hade invånarantalet stigit till över 130 000. Göteborg var en internationellt orienterad hamn- och handelsstad, en kosmopolitisk plats med en mångkulturell befolkning och en tongivande liberalt sinnad borgerlighet. Under senare hälften av 1800-talet växte nya stadsdelar fram, nya parkområden, paradgator med kommersiella byggnader och andra storslagna fastigheter med en modern, kontinentalt influerad arkitektur. Men Göteborg rymde också sjaskiga delar, ytterkantsområden, som stadsdelen Haga, dit tusentals nyinflyttade sökte sig för att om möjligt hitta ett boende i jakten på arbete och försörjning. Hagas baracker och enkla trähus präglades av trångboddhet, fattigdom och usla sanitära förhållanden.

I denna smältdegel levde och verkade en grupp judiska invånare, somliga som efter en eller ett par generationer etablerade sig under 1800-talet som en del av stadens välbärgade borgerskap och andra som flyttade in för kortare eller längre perioder, fattiga och marginaliserade, åtminstone initialt, många bosatta i Haga. Runt 1840 var andelen judar som högst, nära 2% av befolkningen. Under hela decenniet

lämnade judarna viktiga bidrag till formandet det moderna Göteborg.

Den judiska befolkningen i Göteborg under 1800-talet – med vissa tidsmässiga utflykter – är temat för den gedigna, omfattande och samtidigt tillgängliga antologin *Plats i staden: Göteborgs judiska artonhundrat*al. Ambitionen är, skriver bokens redaktör Pia Lundqvist, docent i historia vid Göteborgs universitet, att ”presentera texter som ger fördjupande perspektiv och som huvudsakligen bygger på forskning som inte tidigare presenterats för en bredare läsekrets” (s. 9), en föresats man får säga att bidragen i hög grad lever upp till. Flera av författarna knyter an till tidigare svensk och delvis internationell forskning och tillför ny och värdefull kunskap om den svensk-judiska historien, inte bara den göteborgska.

I bokens inledningskapitel målar Pia Lundqvists upp en historisk kontext, ett land, en stad och en judisk grupp i en tid av genomgripande förändringar och, som brukligt är, bokens teman och utgångspunkter. Utöver inledningen bidrar hon med sex egna kapitel, ett som skildrar Betty Pineus, en kvinnlig judisk företagare, ett om de ensamkommande ”Barnen Marcus”, två kapitel med fokus på judiska invandrare från Östeuropa, ett om omgivningens syn på ”östjudar” och slutligen ett om Simon Aberstén, disputerad litteraturvetare, författare och under många år bibliotekarie i Göteborg. Därutöver har Lundqvist skrivit ett kapitel om judisk migration från öst

tillsammans med den som vid sidan av henne själv får sägas vara bokens huvudförfattare, Jens Carleson Magalhães.

Carleson Magalhães, doktorand i historia vid Göteborgs universitet, bidrar med sex egna kapitel, i tur och ordning om den gamla judiska begravningsplatsen, den framgångsrika handelsmannen Simon Elias Warburg, Göthildaskolan, Samfundet Judiska Intresset, judiska församlingens fattigvård och slutligen om Aron Jonasson som sägs vara en av upphovsmännen till Göteborgsvitsen.

Jan Christensen, historiker i Göteborg, bidrar med två kapitel, dels ett på temat antisemitism under senare delen av 1800-talet och 1900-talets första decennier men med fokus på två antirasistiska vänstertidningar som öppnade moteld, ett perspektiv jag kan tycka ofta saknas när antisemitismens historia skrivs, dels om den kulturradikala liberalen Conrad Pineus, död 1945. Doktoranden i judaistik i Lund, Daniel Leviathan, medverkar med en initierad historik om Göteborgs synagogor medan konstnären Aviva Scheiman bidrar med en essä om jakten i arkiven på sina förfäder. Poeten och kulturskribenten Karin Brygger målar två inklämmande kvinnoporträtt från Göteborgs 1800-tal, mecenaten och konstkännaren Göthilda Fürstenberg samt författarinnan Sophie Elkan. Ett efterord är skrivet av ekonomen och författaren Kenneth Hermele.

Som framgår av genomgången är boken innehållsrik och anslaget brett. Här finns både struktur och aktör, demografisk och ekonomisk historia, social- och kulturhistoria, texter om majoritetssamhället och synen på judarna såväl som judisk historia inifrån. Flera av författarna lyfter förtjänstfullt fram judiska kvinnor och deras betydelse, en utmaning då källorna ofta tigger om kvinnorna.

Det finns ingen gemensam problemformulering. Bidragen drar åt olika håll men det finns några genomgående teman. I bidrag av Lundqvist, Carleson Magalhães och

Leviathan framhålls rumsliga perspektiv. För att komma åt förändring, kontinuitet och platsens betydelse och mening utforskas synagogor, begravningsplatser och boendemönster. Anslaget är spännande och fruktbarande. Men det rumsliga temat är, antologins huvudtitel till trots, knappast det mest framträdande.

Merparten av kapitlen berör på ett eller annat sätt interaktion mellan minoritet och majoritet, integrations-, assimilations- och ackulturationsprocesser. Carleson Magalhães användning av det ofta försummade begreppet ackulturation lämnar viktiga bidrag till förståelsen av judarnas interaktion med majoritetssamhället. Judiska strategier i mötet med ett modernt samhälle med ständigt lurande antisemitism är en del av problematiken, hur judiska företrädare balanserade mellan å ena sidan engagemang och delaktighet i samhällets sociala, ekonomiska, kulturella och politiska liv och, å den andra, strävade efter bevarat judiskt liv och judisk identifikation. Det var svårnavigerat och det fanns inte sällan delade meningar inom församlingen och mellan judiska församlingar om hur man skulle gå tillväga.

Reformjudendomen är delvis en följd av moderniteten och ett svar på dess utmaningar. Den nya inriktningen fick ett starkt genomslag i Göteborg – församlingen blev ”en av de mest radikala reformjudiska församlingarna i Europa” skriver Carleson Magalhães med hänvisning till Fredric Bedoire (s. 109). Transformeringsen av gudstjänst- och församlingslivet ska inte ses som tecken på assimilering utan snarare på att det judiska togs på största allvar.

Den dubbla identifikationen med det svenska och judiska återkommer ofta i historieskrivningen, så också i denna antologi, exempelvis i Leviathans kapitel ”Göteborgs synagogor genom tiderna” om hur stora synagogan utformades arkitektoniskt och smyckades invändigt och i Carleson Magalhães

kapitel om Judiska Intresset där bland annat diskussionerna om användningen av begreppen ”jude” kontra ”mosaisk trosbekännare” skildras.

En stor del av boken uppehåller sig vid de judiska invandrarna från Östeuropa. Även här hamnar förhållandet till det omgivande majoritetssamhället i blickfånget, dels i undersökningar av de nyanländas strävan efter fastfäste och försörjning, dels i redogörelser för de etablerade judarnas sätt att ta emot, bemöta, hantera och utbilda de nyanlända, ofta med en ängslig blick mot majoritetssamhället.

I tidigare judisk historieskrivning har man ibland gjort en skarp åtskillnad mellan de som ofta benämnts västjudar och östjudar, de förra emanciperade, bildade och upplysta, de senare fattiga, traditionella och religiöst ortodoxa.¹ I antologins inledning uttrycks en strävan efter att nyansera stereotyperna, skillnaderna och klyftan mellan kategorierna. Det är lovligt men samtidigt riskerar antologins begrepps-användning att få motsatt verkan.

Under 1800-talet var ”östjuden” ett uttryck som vid sidan av beteckningar som ”polack” eller ”polsk jude” användes pejorativt, ofta antisemitiskt eller östjudefobiskt, om man vill så vill. Precis som andra arbeten i svensk-judisk historia övertar antologin uttrycket ”östjude” som beskrivande och analytiskt begrepp men utan att definiera. Ibland är det oklart vad som menas. Är östjudar en kategori som kännetecknas av en gemensam kultur och religiös inriktning? Är det socioekonomisk ställning som definierar östjuden? Är det förhållandena i det forna hemlandet eller i det nya man utgår från? Under vilka omständigheter kan ett ”östjudeskap” upphöra?

Vanligtvis avses nog blott och bart en demografisk kategori, judar som emigrerat från ett visst geografiskt område. Som jag ser

det bör man hålla sig till en sådan definition i den mån man nu överhuvudtaget ska använda begreppet östjude som är laddat med så många betydelser. Pia Lundqvist har rubricerat ett av sina bidrag ”Judiska invandrare från Östeuropa” (s. 177) och jag skulle säga att denna typ av omskrivningar är att föredra.

Genom att använda ordparet östjude/västjude riskerar man nämligen att, dels cementera fördomsfulla stereotyper, dels frammana två närmast essentiella kulturer som krockar med varandra. De slitningar som invandringen från Östeuropa uppenbart innebar, något flera av antologins bidrag skildrar, skulle i så fall ha sin grund i oförenliga kulturer. Jag tror Kenneth Hermele har rätt när han med avseende på motsvarande problematik i Stockholm i ett senare skede betonar att ”det var pengarna som var avgörande, inte ursprunget” (s. 384). I min egen forskning har jag visat att det efter en tid i Sverige uppstod ett motsvarande socialt avstånd inom grupp judiska invandrare med ”gemensamt ursprung” – åtminstone geografiskt –, ett avstånd som hade sin grund i socioekonomisk ställning.²

I en fallstudie problematiserar Pia Lundqvist den traditionella dikotomin på ungefär samma sätt. I kapitlet om Simon Aberstén konstaterar hon att Aberstén liksom ”många av de ’polska’ judarna i Göteborg hade [...] sitt ursprung i Suwalki” (s. 375), där familjen sannolikt hade en god ekonomisk ställning. Denna notering är, skulle jag vilja säga, en påminnelse om att de judiska invandrarna från Östeuropa knappast var en homogen grupp, att många sannolikt kom från moderna miljöer. Åter, risken är att inrotade stereotyper om ”östjuden” leder tanken fel. Lundqvist framhåller vidare att fallet Aberstén visar att en invandrad judisk familj från öst

1 Jack Wertheimer, *Unwelcome Strangers. East European Jews in Imperial Germany* (New York & Oxford, 1987), s. 3–6.

2 Per Hammarström, *Nationens styvbarn: Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder*, s. 62, 63, 272, 273

tämligen omgående kunde etableras socio-ekonomiskt i Göteborg. Skulle man därmed kunna säga att Simon Aberstén var en östjude som blev västjude? Nej, naturligtvis inte och det gör inte heller Lundqvist. Betecknande nog sätter hon konsekvent uttrycken västjude och östjude inom citationstecken i kapitlet. Man gör alltså klokt i att undvika begreppet östjude som analytiskt begrepp och om det ändå görs ska man förstås definiera.

Efter denna anmärkning återstår bara för mig att varmt rekommendera denna genomarbetade och läsvärda antologi. Den fyller igen flera forskningsluckor om den svensk-judiska historien och är samtidigt till stora delar en läsoplevelse. ■

PER HAMMARSTRÖM

Docent i historia
Mittuniversitetet